

Friesland als veilige haven

Door Meike Jongejan - historica

Friesland, een dun bevolkte provincie met afgelegen boerderijen en kleine dorpjes waar onderduikers vrij rond konden lopen en verschillende Joodse kinderen zelfs naar school konden. Een provincie vol kleine dorpsgemeenschappen waar iedereen wist dat er onderduikers zaten, maar niemand dacht aan verraad, met boerderijen vol schuilplaatsen waar onderduikers vaak alle tijd hadden om zich te verstoppen, een vrijhaven waar een groot deel van de Joodse onderduikers in Nederland terecht kwam; terecht of onterecht is Friesland na de Tweede Wereldoorlog te boek komen te staan als een waar onderduikparadijs.

In opdracht van het Fries Verzetsmuseum ben ik op zoek gegaan naar een antwoord op de vraag: “was Friesland tijdens de Tweede Wereldoorlog een onderduikparadijs.” Tijdens mijn zoektocht heb ik gelet op de volgende elementen:

- ***De verhouding van het aantal Joodse onderduikers in Friesland ten opzichte van andere provincies.***
- ***De herkomst van de Joodse onderduikers in Friesland en hoe dit zich verhoudt tot andere provincies.***
- ***De toegankelijk van Friesland en de manieren waarop Joodse onderduikers in deze provincie terecht kwamen?***
- ***De verhouding tussen het aantal Joodse onderduikers en het aantal niet- Joodse onderduikers in Friesland***
- ***De spreiding van Joodse onderduikers binnen Friesland***
- ***De veiligheid van Joodse onderduikers in Friesland***

Met de antwoorden op deze deelvragen ontstond langzaam maar zeker een totaalbeeld van de sterke en minder sterke kanten van Friesland als veilige haven voor Joodse onderduikers.

Luik, dat toegang tot een schuilplaats gaf.
www.beeldbankwo2.nl Nr 119777, collectie Fries Verzetsmuseum

Enige kanttekeningen bij het onderzoek

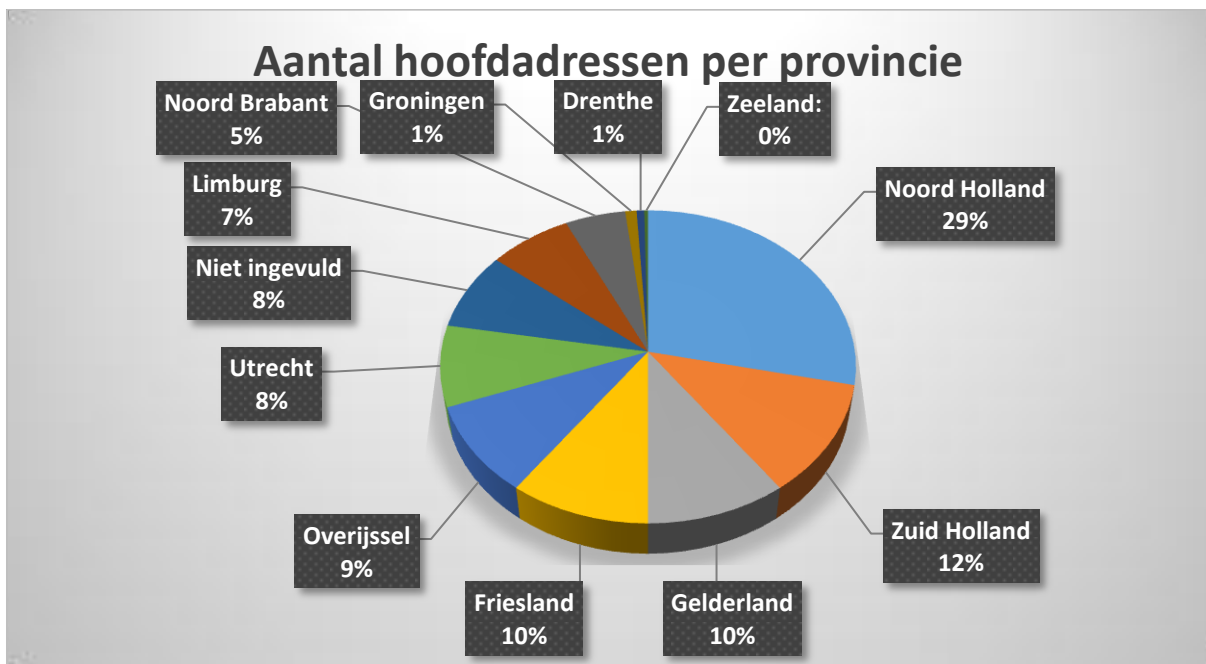
Wie onderzoek doet naar Joodse onderduikers tijdens de Tweede Wereldoorlog stuit al snel op een groot probleem: het beschikbare materiaal. Het helpen van onderduikers was illegaal en wie betrapt werd kon rekenen op zware straffen. Hoe minder mensen er vanaf wisten, hoe kleiner de kans was op verraad. Ditzelfde gold voor het vastleggen van kaartenbakken of lijsten met geholpen onderduikers. Hoe minder bewijsmateriaal de Duitsers bij een eventuele arrestatie hadden, hoe groter de kans was dat de zaak met een sisser afliep én hoe kleiner de kans was dat die ene arrestatie tot een hele reeks arrestaties zou leiden. Deze veiligheidsmaatregelen waren volstrekt logisch, zelfs noodzakelijk, maar hebben wel tot gevolg dat onderzoekers weinig bronmateriaal tot hun beschikking hebben. Hoewel er een aantal kaartenbakken en lijsten bewaard zijn gebleven, zijn veel gegevens pas na de oorlog opgetekend. Meestal gaat het dan om onvolledige herinneringen en schattingen. Ook is veel materiaal in de jaren na de oorlog verdwenen. Persoonlijke verhalen vormen daardoor een belangrijke informatiebron. Hierbij moet je als historicus altijd alert zijn op persoonlijke interpretatie, overdrijving, onderschatting en de niet vertelde verhalen. Sommige mensen zullen veel verteld hebben, anderen hebben nooit hun mond open gedaan. Het is vaak een uitdaging om vanuit deze persoonlijke verhalen een algemeen beeld te schetsen.

Een andere uitdaging in dit onderzoek was de breedte van de vraagstelling. Om een gefundeerd antwoord op de vraag te kunnen formuleren moest ik zo veel mogelijk materiaal bekijken. Tegelijk was het onmogelijk om alle verhalen, lijsten en archieven op dit gebied in Friesland in te zien. Daarom is dit onderzoek gebaseerd op verschillende steekproeven. Als onderzoeker ben ik me bewust van het feit dat dit een vertekend beeld kan geven. Een ander onderzoek kan hele andere resultaten opleveren. Het cijfermateriaal kan verder vertekend worden door het feit dat onderduikers over het algemeen op meerdere onderduikadressen hebben gezeten, en mogelijk meerdere keren in een lijst opgenomen kunnen zijn. Ook zijn er mensen misschien helemaal niet geregistreerd. Sommige onderduikers hebben misschien een of meerdere Friese adressen gehad hebben, maar ergens anders in Nederland bevrijd zijn. Het is dan denkbaar dat zij niet op de Friese lijsten staan.

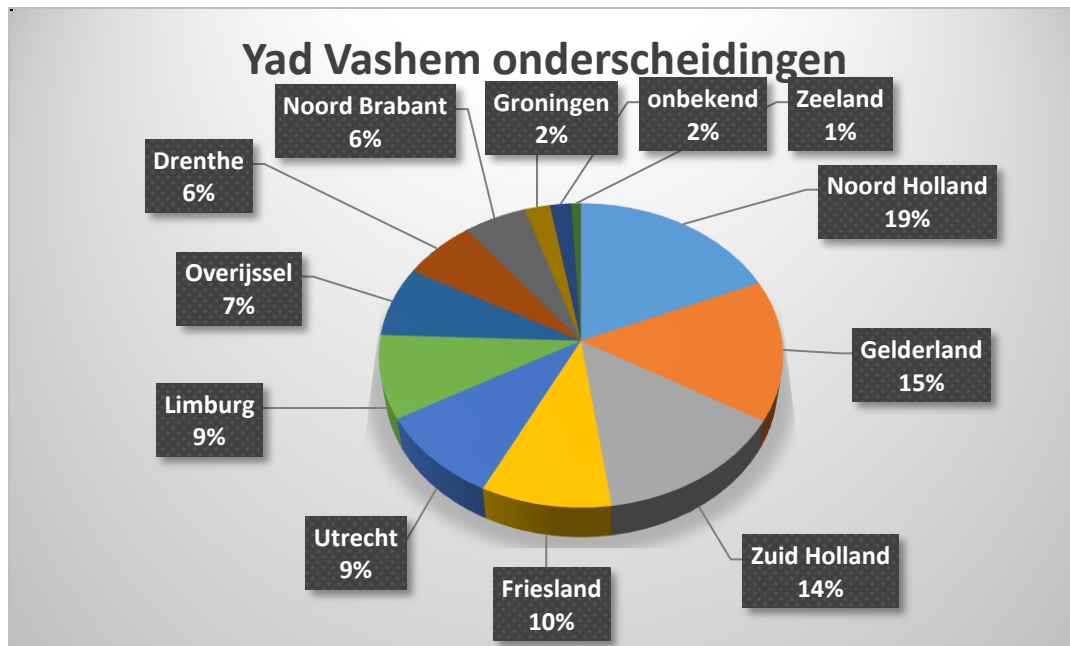
Joodse onderduik in Friesland ten opzichte van de rest van Nederland

Naar schatting hebben zo'n 30.000 Joden tijdens de Tweede Wereldoorlog in Nederland ondergedoken gezeten. In een enquête schatten verschillende Friese verzetsdistricten kort na de oorlog dat ze ongeveer 2.310 Joodse onderduikers hebben geholpen, naast 21.260 'gewone onderduikers'. Deze schatting is aan de lage kant omdat niet iedereen alle gegevens heeft ingevuld en een flink aantal verzetsmensen op eigen initiatief werkte, waardoor de onderduikers die zij geholpen hebben niet in de telling zijn meegenomen. Daarnaast zijn lang niet alle ondergedoken kinderen in de officiële lijsten opgenomen. Soms komen deze terug op aparte lijsten. De opvang en plaatsing van Joodse kinderen lag meestal bij gespecialiseerde verzetsgroepen, met een eigen netwerk. Op basis van literatuuronderzoek en mijn eigen onderzoek schat ik dat er tussen de 2.500 en 3.000 Joden in Friesland ondergedoken hebben gezeten, circa 10% van het landelijk totaal.

Ook andere steekproeven wijzen erop dat ongeveer 10% van de Joodse onderduikers in Nederland, tijdens de oorlog in Friesland terecht is gekomen. Zo hebben Dr. Bloemen Evers-Emden en Drs. Bert-Jan Flim in het boek *Ondergedoken geweest, Een afgesloten verleden?* (Kampen 1995) via een vragenlijst op de conferentie *Het Ondergedoken Kind* gekeken waar volgens oud onderduikers hun hoofdadres is geweest. Dit is het adres waar ze het langste gezeten hebben of waar ze zich het meeste thuis hebben gevoeld. Een moeilijke vraag voor veel oud-onderduikers, aangezien ze vaak van het ene adres naar het andere adres hebben gezwoven. Van de ongeveer 200 reacties gaf 10% aan dat hun hoofdadres in Friesland was.

Naast kaartenbakken en vragenlijsten van na de oorlog vertellen ook het aantal en de spreiding van Yad Vashem onderscheidingen in Nederland iets over de opvang van Joodse onderduikers. Veel onderduikers hebben na de oorlog deze onderscheiding aangevraagd voor de mensen die hun geholpen hebben. Uit de database blijkt dat ongeveer 10% van de Yad Vashem onderscheidingen in Friesland zijn uitgedeeld. Ondanks de te verwachte verschillen sluit het beeld van de steekproeven aardig op elkaar aan. Alleen bij Noord-Holland, Drenthe en Gelderland is het verschil tussen de twee overzichten groter dan 2%. Dit kan toeval zijn, maar kan ook duiden op een algemeen beeld. Wanneer we aannemen dat de verschillende steekproeven vrij accuraat zijn, dan valt het op dat relatief veel onderduikers heeft opgevangen ten opzichte van andere provincies.

Herkomst van Joodse onderduikers

Volgens een door de bezetter gehouden telling woonden er in januari 1941 140.552 vol-Joden, 4.549 half-Joden en 5.719 kwart-Joden in Nederland. Dit was ongeveer 1,5% van de Nederlandse bevolking. Veruit de meeste Joden woonden in de 'Randstad', met name in Amsterdam. Friesland had volgens deze telling 866 Joodse inwoners, ongeveer 0,2% van de bevolking. Overigens lag deze telling hoger dan andere tellingen, aangezien de bezetter keek naar alle vier de grootouders, terwijl volgens de Joodse traditie het al dan niet Joods zijn alleen werd doorgegeven via vrouwelijke lijn. De meeste Friese Joden woonden in Leeuwarden, waar de hoofdsynagoge gevestigd was. Ook in Sneek, Heerenveen, Harlingen, Bolsward, Gorredijk, Lemmer, Hindelopen Drachten en Noordwolde waren Joodse gemeenschappen.

De relatief kleine omvang van de Joodse gemeenschap in Friesland, betekende niet dat de Joden hier veilig waren. De anti-Joodse maatregelen van de Nazi's golden voor iedereen. Begin 1942 kregen alle Joodse mannen in Friesland een oproep om zicht te melden voor een Nederlands werkkamp. Het merendeel gaf hieraan gehoor, vaak vanuit de gedachte: als ik eenmaal aan het werk ben zullen ze mij en mijn familie niet zo snel doorsturen naar Duitsland. Dit bleek een misvatting. In de nacht van 2 op 3 oktober 1942 werden alle Nederlandse kampen leeggehaald. Tegelijk arresteerde de bezetter alle achtergebleven Joodse familieleden. Hierdoor werd in één nacht het merendeel van de Friese Joden op transport gezet. Slechts een enkeling wist te ontkomen en kon onderduiken. Vooral in Sneek ontsprongen relatief veel joden de dans. In andere plaatsen, bijvoorbeeld Harlingen, gingen alle Joden op transport. Toen de Duitsers Friesland in april 1943 officieel "Judenrein" verklaarden, zaten ze niet ver van de waarheid. Na de oorlog was het aantal Joodse Friezen teruggelopen van 866 naar slechts 150.

In 1942 waren er nog maar weinig Friese Joden in Friesland achtergebleven. Dit betekende dat slechts een klein deel van de Joodse onderduikers in Friesland ook

oorspronkelijk uit deze provincie kwam. Het district Sneek had met ca 47 Friese Joden het merendeel van deze onderduikers. In andere districten kwam minder dan 1% van de Joodse onderduikers uit de eigen provincie. Ruim 60% van de Joodse onderduikers in Friesland kwam oorspronkelijk uit Noord-Holland, met name Amsterdam. Ook Zuid-Hollandse Joden zijn in mijn steekproeven goed vertegenwoordigd. Zij vormen tussen de 10 en 15 procent van de Joodse onderduikers in Friesland.

Uit het onderzoek blijkt dat Joodse onderduikers uit heel Nederland tijdens de oorlog hun weg naar Friesland hebben gevonden. Dit is opmerkelijk, omdat onderduikers toch vaak afhankelijk waren van hun directe netwerk en de reis naar Friesland lang niet altijd makkelijk was. Wanneer je naar andere provincies kijkt valt het op dat daar vaak veel meer 'eigen' Joden zijn opgevangen. Meestal zijn vrijwel alle Joodse onderduikers uit de eigen provincie of nabijgelegen provincies afkomstig.

Uitreiking Yad Vashem onderscheiding aan Mw. L. Bruinsma-Veenstra.

www.beeldbankwo2.nl 124228 collectie Fries Verzetsmuseum

Spreiding binnen Friesland

Aangezien het merendeel van de Joodse onderduikers uit Noord-Holland afkomstig was ligt het voor de hand dat een groot deel hiervan via de boot van Amsterdam naar Lemmer (de zogenaamde Lemmerboot) naar Friesland is gekomen. Daarnaast zijn veel onderduikers met de trein naar Friesland gereisd. Vanuit Lemmer en diverse Friese steden en dorpen met een treinstation zijn ze verder verspreid over de provincie. Zowel in dorpen als in steden werden Joodse onderduikers opgevangen.

Kort na de oorlog hebben verschillende verzetsdistricten een inschatting gemaakt van het aantal onderduikers dat zij in hun gebied hebben geholpen. Hierbij is er meestal een onderscheid gemaakt tussen Joodse en 'gewone' onderduikers. Hoewel lang niet alle onderduikers in deze tellingen meegenomen zijn ontstaat er wel een aardig overzicht van de spreiding van de onderduikers binnen de provincie.

Het eerste wat opvalt bij het cijfermateriaal zijn de grote verschillen in het aantal opgevangen Joodse onderduikers. Het merendeel van de Joodse onderduikers (870) heeft in of om Sneek gezeten. Ook Dokkum (464) en Drachten (320) hebben veel Joodse onderduikers opgevangen. Gezien de bereikbaarheid en het grote aantal inwoners lijken er opmerkelijk weinig Joodse onderduikers in Leeuwarden terecht te zijn gekomen. Hier is de telling van het verzet op 200 blijven steken. Ook opvallend zijn de circa 100 Joodse onderduikers in Bergum en de 68 Joodse onderduikers in Westdongeradeel (en dan met name in Holwerd).

Ook het aantal Joodse onderduikers ten opzichte van 'gewone' onderduikers verschilt sterk per plaats. Zo schatte het verzet in Dokkum dat er 2.118 gewone onderduikers zijn geholpen ten opzichte van 464 Joden en maar liefst 113 piloten terwijl Drachten ongeveer 5.800 gewone onderduikers, 320 Joodse onderduikers en 220 Piloten heeft opgevangen. In Sneek gaat het om 5.400 gewone onderduikers, 870 Joodse onderduikers en ongeveer 50 piloten. Leeuwarden had 1.800 gewone onderduikers, 200 Joodse onderduikers en 52 piloten. Heerenveen geeft aan dat na de oorlog ruim 1.200 gewone onderduikers zich gemeld hebben bij het opduikbureau en 200 Joodse onderduikers. Een opmerkelijk hoge verhouding tussen Joodse onderduikers ten opzichte van niet Joodse onderduikers is te vinden in Westdongeradeel. Hier zaten naar schatting 150 gewone onderduikers en 68 Joodse onderduikers.

Op reis naar Friesland

De beslissing om onder te duiken was voor de meeste Joden niet gemakkelijk. Je moest alles achter laten, je moest de juiste mensen kennen en je wist niet waar je terecht kwam. Ook bracht je door onder te duiken je eigen familie en andere mensen in gevaar. Van een gewone Jood werd je bij verraad een strafgeval, waardoor je op hogere straffen kon rekenen. Veel meldden zich dan ook bij de officiële instanties onder het mom: 'in de kampen worden we aan het werk gezet. Het zal niet leuk zijn, maar van werken ga je niet dood.' Wie wel onderdook koos voor een geheim, illegaal leven, vaak met een andere naam en ander uiterlijk. Zo werden haren geblondeerd en baarden afgeknipt. Hoewel het een hartverscheurende beslissing moet zijn geweest om gescheiden van elkaar onder te duiken, hadden kinderen alleen een veel grotere overlevingskans dan (met) hun ouders.

Naast de emotionele dilemma's speelde vaak ook een financiële overweging een rol. Sommige helpers wilde niets van een vergoeding weten, maar vaak werden er kleine of grote geldbedragen gevraagd in ruil voor de veiligheid en verzorging. Vaak moesten Joodse onderduikers dan ook een flinke som geld bij elkaar gespaard hebben. Na de oorlog is een tijd lang gedacht dat door deze financiële factor de welgestelde Joden een grotere overlevingskans hadden dan de rest, maar uit recent onderzoek is gebleken dat dit niet waar is.

Elke onderduiker moest een of meerdere veilige adressen hebben. Sommige Joden konden terecht bij niet-Joodse familieleden, vrienden of collega's. De meesten moesten een beroep doen op het verzet. In beide gevallen waren de Joodse onderduikers afhankelijk van hun eigen netwerk om de contacten te leggen. Een groot netwerk betekende een grotere kans op een succesvolle duik. Ook

verzetsmensen werkten zoveel mogelijk vanuit hun eigen netwerk. Iedere nieuw contact vergrootte de kans op verraad. Hierdoor doken Joden vaak in eerste instantie niet ver van huis onder. Veel Joodse onderduikers zwierven vervolgens dwars door Nederland van adres naar adres.

De Joodse onderduikers kwamen via het verzet in Friesland terecht. Sommigen werden op de fiets of achterin een auto naar het Noorden gebracht, het merendeel kwam met de trein of met de boot. Dit waren gevaarlijke reizen. Kinderen werden meestal begeleid door een koerierster die deed alsof zij de moeder of een tante was. Vaak waren ze vermomd als evacu e of als bleekneusje, dat moest aansterken bij de boeren. Volwassenen werden zowel door mannen als door vrouwen begeleid. Vaak waren er veel controles. Ik ben verschillende verhalen tegen gekomen van Joden die pal onder de neus van de vijand naar Friesland zijn gereisd. Tijdens controles verschansten zij zich op de wc of blufften zich er doorheen. Kinderen konden de aandacht afwenden door extra te huilen, verschoond te worden of te spugen.

Eenmaal in Friesland aangekomen werden veel Joodse onderduikers eerst op een tijdelijk adres ondergebracht. Hier konden ze acclimatiseren terwijl het verzet op zoek ging naar een passend adres. Vaak waren deze eerste opvangadressen bij verzetsmensen. Hiervandaan werden de onderduikers lopend, op een kar of op de fiets naar een nieuw adres gebracht. Mensen van het verzet hielden regelmatig contact en zorgden vaak voor eten of bonnen.

Joodse of 'gewone' onderduikers

Hoewel hulp aan onderduikers per definitie strafbaar was, was het helpen van de ene onderduiker veel gevaarlijker dan het helpen van de andere. Na de oorlog is de meeste aandacht altijd uit gegaan naar de Joodse onderduikers. Toch waren niet-Joodse onderduikers veruit in de meerderheid. Onder hen waren militairen die zich niet wilden melden voor krijgsgevangenschap, studenten en jonge mannen die onder de Arbeitseinsatz uit probeerden te komen. Na de spoorstakingen kwam hier ook spoor- en trampersoneel bij. Ook verzetsstrijders voor wie het te heet onder de voeten begon te worden vormden een deel van de niet-Joodse onderduikers. Een bijzondere groep niet-Joodse onderduikers, waarbij de helpers erg veel gevaar liepen, waren geallieerde piloten die na het neerstorten van hun vliegtuig boven Friesland een veilig onderkomen nodig hadden.

De hulp aan Joodse onderduikers en zeker de hulp aan Joodse kinderen lag vaak bij gespecialiseerde verzetsgroepen of mensen. Sommige helpers werkten alleen om zo het risico te verkleinen, want hoe minder mensen ervan wisten, en hoe minder er op papier gezet moest worden, hoe veiliger het was. Anderen werkte wel samen om zo makkelijker aan adressen, eten en bonnen te komen. De hulp aan onderduikers bracht namelijk de nodige logistieke problemen met zich mee. Wat moest je bijvoorbeeld doen in het geval van een problematische zwangerschap, ziekte of zelfs een sterfgeval? Even een dokter langs laten komen was gevaarlijk en iemand laten begraven die je officieel helemaal niet kent was onmogelijk. Daarnaast moest er natuurlijk eten, drinken en kleding voor de onderduikers geregeld worden.

Een dagelijks probleem was het bezig houden van de onderduikers. Veel gewone onderduikers kwamen uit de directe omgeving en konden vaak gewoon meewerken

op het land. Zij hadden niet- of nauwelijks last van aanpassingsproblemen en wisten wat de pot schafte. Voor veel Joodse onderduikers was dit niet het geval. Zij kwamen vaak uit de stad en wisten zich geen raad op het platteland. Daarnaast hadden zij te maken met een andere taal, ander eten en andere gebruiken. Een aantal Joodse onderduikers probeerde hun kennis en kunde in te zetten door bijvoorbeeld bontjassen te maken, maar dit soort werkzaamheden kon ongewenste aandacht trekken. Een groot deel van de Joodse onderduikers kon niet of nauwelijks naar buiten. Joodse kinderen brachten weer andere vragen en problemen met zich mee. Zij moesten zich aanpassen aan een ander gezin en een andere omgeving. Ondanks alles bleven ze kind, en wilden bewegen en spelen. Een aantal konden naar buiten en zelfs naar school, anderen moesten een groot deel van hun onderduiktijd binnen blijven.

De grotere risico's en de verschillende aanpassingsproblemen, maakte dat het voor veel mensen makkelijker was om een 'gewone' onderduiker in huis te nemen dan een Joodse onderduiker. Helemaal omdat veel niet-Joodse onderduikers uit de directe omgeving kwamen of zelfs tot de familie behoorden. Wie een Joodse onderduiker in huis nam had vaak te maken met onbekenden, waarbij het altijd maar de vraag was of iedereen het met elkaar kon vinden en of iedereen te vertrouwen was.

Veiligheid

Het beeld van Friesland als veilige haven voor onderduikers is mede gebaseerd op het idee dat Friesland relatief rustig door de oorlog is gekomen. Toch waren ook hier razzia's en represailles. Verschillende onderduikers werden opgepakt, al dan niet naar aanleiding van verraad. Een van de beruchtste verraders in Friesland was Vergonet. Onder een valse naam heeft hij zich het verzet binnen gepraat waar hij onder andere hielp bij de plaatsing van Joodse onderduikers. Tot zijn liquidatie in Groningen heeft hij verschillende onderduikers voor geld aan de Duitse bezetters verraden.

De aanwezigheid van NSB leden in steden of dorpen waren bepalend voor (het gevoel van) veiligheid. Sommige onderduikers konden niet op een adres blijven omdat de burens of familie van de burens lid was van de NSB. Hierbij gold wel dat de ene NSB-er de andere niet was. Sommige waren fanatieke aanhangers van Hitler. Anderen, voornamelijk boeren waren uit economisch perspectief aan het begin van de oorlog lid geworden. Zeker voor de bezetting, maar ook na de Duitse inval leek het erop dat de boeren het onder Duits bestuur beter zouden krijgen. Ook waren sommige mensen lid van de NSB als dekmantel voor hun verzetsactiviteiten. Deze verschillen waren echter niet van buitenaf zichtbaar.

De aanwezigheid van de bezetter verschilde sterk binnen Friesland. In sommige dorpen hebben de inwoners de hele oorlog amper een Duitser gezien, op andere plaatsen waren gebouwen gevorderd en diverse militairen ingekwartierd. De aanwezigheid van de bezetter maakte het moeilijker om (Joodse) onderduikers op te vangen, maar niet onmogelijk. Er zijn verhalen bekend waarbij de Joden direct onder de neus van de vijand ondergedoken hebben gezeten, of zelfs samen in een bed hebben moeten slapen.

Een aantal aspecten maakte Friesland relatief veilig. Ten eerste waren veel boerderijen en dorpen vaak moeilijk te bereiken, en zorgde de vlakke weilanden voor een goed zicht waardoor onderduikers vaak Duitse voertuigen al van ver aan konden zien komen. Daarnaast lijkt het erop dat de sociale netwerk binnen de relatief kleine dorpen en steden voor veiligheid zorgde. Ik ben vaak de opmerking tegen gekomen dat iedereen wist dat er onderduikers waren, maar niemand zijn mond open deed. Dit kan met saamhorigheid te maken hebben, maar ook met een vorm van sociale controle.

Holwerd vormt een bijzondere voetnoot in het verhaal van Joodse onderduik in Friesland. Hier zijn de onderduikers nooit verraden, en was er een soort waarschuwingssysteem in het dorp bij controles. Afgezien van een sterfgeval door ziekte zijn zover bekend alle Joodse onderduikers in dit dorp veilig de oorlog doorgekomen.

Het Joodse echtpaar Sanders uit Leeuwarden, gefotografeerd tijdens hun eerste vrije wandeling in IJlst. Sinds 3 februari 1943 waren ze 19 verschillende plaatsen ondergedoken.

Conclusie

Hoewel de werkelijkheid lang niet altijd zo idyllisch was als ik aan het begin van het artikel schetste, kan Friesland terecht gezien worden als onderduikparadijs. Ondanks de weinige Joodse onderduikers uit de eigen provincie, de weinige contacten die Joden in Friesland hadden en de gevaarlijke reis, hebben maar liefst 2.500 tot 3.000 Joodse onderduikers hun weg hier naartoe gevonden. Hoewel sommige onderduikers eigenlijk nooit naar buiten konden, ben ik veel verhalen tegen gekomen van Joodse onderduikers die naar school gingen en buiten konden lopen of spelen. In veel van deze verhalen dragen de oud onderduikers Friesland nog altijd een warm hart toe. Natuurlijk waren er problemen en moesten mensen zich aanpassen. Ook was er in sommige gevallen sprake van verraad of werden onderduikers ontdekt. Eenmaal gewend aan de nieuwe omgeving en andere taal geven veel oud onderduikers aan ook echt genoten te hebben van hun tijd in Friesland. Veel mensen die als kind in Friesland terecht zijn gekomen, hebben hun hele leven contact gehouden met hun onderduikfamilie.

Overzicht belangrijkste bronnen en literatuur

Archieven:

- Archief van de vereniging Friesland 1940-1945 bij Tresoar, Leeuwarden
- Diverse gemeentearchieven waaronder Harlingen, Heerenveen, Weststellingwerf, Sneek en Wommels.
- Archieven en oorgetuigenverslagen bij het Nederlands Instituut voor Oorlogsdocumentatie (NIOD) in Amsterdam
- Archieven en ooggetuigenverslagen bij het Nationaal Archief in Den Haag
- Kaartenbak in Herinneringskamp Westerbork

Websites:

- <http://db.yadvashem.org/righteous/>
- www.andereachterhuizen.nl
- www.gahetna.nl
- www.beeldbankWO2.nl
- www.tweedewereldoorlog.nl

Boeken:

- Bazuin, Jantje, Theesurrogaat voor Sneek: Joodse kinderen overleefden de oorlog (2006).
- Evers-Emden, Bloeme, Onderduikouders en hun Joodse 'kinderen' over de onderduikperiode (1988).
- Flim, Bert Jan, Omdat hun hart sprak (1995).
- Huizinga, J.J., Friesland en de Tweede Wereldoorlog (1996).

- Kooistra, J., J.J. Mulder en C. Reitsma, Leeuwarden in oorlogstijd (1985).
- Liempt, Ad van, Koppeld, (2002).
- Norel, K., An de Vries, F. de Zwerver e.a. Den Vijand wederstaan. Historische schetsen van de Landelijke organisatie voor hulp aan onderduikers. Landelijke Knokploegen en centrale inlichtingendienst (1946).
- Schaaf, Y., Laarzen op de lange pijp. Leeuwarden in de Tweede Wereldoorlog (1994).
- Snoek, J.M., De Nederlandse kerken en de joden 1940-1945. De protesten bij Seyss-Inquart. Hulp aan joodse onderduikers. De motieven voor hulpverlening (1990).
- Stilma, Liz, Keppeltje of pet: ondergedoken joden in Friesland (1995).
- Tjepkema, Almar, Jaap Walvis, "Ondergedoken" Het ondergedoken leven in Nederland tijdens de Tweede Wereldoorlog (1985).
- Woude, Siem van der (red.), Joods leven in Friesland (2010).
- Ypma, Y.N., Friesland Annis Domini 1940-1945 (1965).
- Zee, Sytze van der, *Vogelvrij*, (2010).
- Jongejan en Van der noord, *Door het oog van de naald. Joodse onderduik in Friesland* (2012)

**FRIES
VERZETS
MUSEUM**

Het onderzoek 'Friesland als veilige haven' is gedaan door historica Meike Jongejan in opdracht van het Fries Verzetsmuseum. De resultaten van het onderzoek dienden als basis voor de tekst bij diverse onderdelen van de expositie Fries Verzetsmuseum 2013-2020.

© Fries Verzetsmuseum – M. Jongejan Leeuwarden 2013

